

УДК 37.013.3: 613.4

DOI 22185186.2019.1.20

Ліліана Кудрик,

Юрій Сурмяк

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНУ КУЛЬТУРУ ВЧИТЕЛЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я ШКОЛЯРІВ

Сучасна педагогічна наука і практика перебувають у пошуку шляхів і засобів формування духовної культури, культури здоров'я підростаючих поколінь. Формування здорового способу життя людини в основному здійснюється у процесі освіти і виховання. Саме навчальні заклади створюють культуротворче освітнє середовище, в якому відбувається розвиток духовного світу особистості, її людських якостей, ціннісних орієнтацій, морально-естетичних почуттів. Освіта повинна сприяти формуванню в учнівській молоді здатності творити себе, своє життя і здоров'я. Визначальна роль у цьому належить учителеві, який залишається ключовою фігурою в освітньому процесі та повинен стати для учнів добрим прикладом для наслідування. Особистість може виховати тільки особистість. Це педагогічна аксіома. Як стверджується в Концепції Нової української школи, виховання не може зводитися до окремих занять із моралі чи «заходоцентризму», а здійснюється через виховуюче навчання, наскрізне виховання на цінностях, через створення комфортного розвивального безпечного освітнього середовища зусиллями всього педагогічного колективу, через особистий приклад учителя, який повинен стати головним інструментом виховання [2].

Гуманізація освіти потребує якісно нового підходу до потреб дитини – навчання свідомого ставлення молодого покоління до збереження і зміцнення здоров'я та громадянської відповідальності педагога за створення здоров'язбережувального освітнього середовища, адже здоров'я підростаючого покоління є визначальною цінністю держави. Спадщина В. Сухомлинського містить актуальні та цінні рекомендації щодо формування і збереження здоров'я школярів і ролі вчителя у цьому процесі.

Широкий спектр актуальних проблем, пов'язаних зі здоров'ям підростаючих поколінь, висвітлених у педагогічних працях В. Сухомлинського, вивчали багато вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: М. Антонєць, І. Бех, А. Бик, А. Богущ, Л. Бондар, Л. Дехтяренко,

В. Деркач, І. Зязюн, Н. Калініченко, С. Мельничук, Н. Побірченко, О. Савченко, О. Сухомлинська, М. Сметанський, В. Федяєва, М. Ярмаченко та ін. Окремі аспекти дослідження фізичного і духовно-морального виховання та його впливу на здоров'я і загальний розвиток особистості школяра в педагогічній спадщині В. Сухомлинського знаходимо у науковому доробку В. Горащука, М. Зубалія, О. Іонової, В. Ликова, В. Оржеховської, С. Шевченко та ін.

Однак висвітленню проблеми впливу психолого-педагогічного такту та духовної культури вчителя на виховання здорового молодого покоління у трактуванні В. Сухомлинського не було приділено достатньої уваги. Метою нашої статті є розкриття поглядів видатного педагога-гуманіста щодо значення психолого-педагогічної культури вчителя для збереження здоров'я школярів, а також визначення актуальності його ідей для педагогічної науки і практики в освітніх закладах України.

Усю педагогічну діяльність В. Сухомлинського пронизує проблема здоров'я дитини. Цій проблемі видатний педагог присвятив чимало праць, зокрема третій розділ книги «Павлиська середня школа», деякі підрозділи у книгах «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», окремі статті: «Школа і природа», «Природа. Праця. Світогляд» та ін. Мислитель постійно наголошував на пріоритетності оздоровчих функцій освіти. «Якщо виміряти всі мої турботи і тривоги про дітей, ... то добра половина їх – про здоров'я» [5, т. 3, с. 103].

Турбота про здоров'я дитини – наріжний камінь педагогічної системи В. Сухомлинського. У своїх працях і в діяльності Павлиської школи він усебічно розкрив різні складові здоров'язбережувальної функції шкільної освіти. Вчений теоретично осмислив і практично реалізував інноваційну модель здоров'язбережувального, здоров'ярозвивального середовища школи. Він не втомлювався повторювати, що «турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя» [5, т. 3, с. 103].

Збереження і зміцнення здоров'я дітей видатний педагог сприймав як найважливіший аспект практичної діяльності директора школи, кожного вчителя, педагогічного колективу в цілому. В. Сухомлинський переконався в необхідності розуміння педагогом внутрішніх фізіологічних, психічних, вікових і статевих процесів, які відбуваються в організмі особистості, що розвивається. Він вважав, що педагог не має права не знати, що робиться з дитиною, чому вона нездорова, як стан здоров'я позначається на її розумовому і моральному розвитку. Адже педагогіка – це, перш за все, людинознавство.

В. Сухомлинський розумів, що культура здоров'я – це не тільки сума знань, обсяг відповідних умінь і навичок, але й здоровий спосіб життя гуманістичної орієнтації. Рівень культури здоров'я визначається знанням резервних можливостей організму (фізичних, психічних, духовних) і вмінням правильно використовувати їх. Якщо люди часто хворіють, мають надлишкову масу тіла, вживають алкоголь, палять, дратівливі, некомфортно почувають себе з оточуючими, не дотримуються здорового способу життя, – це означає, що у них низький рівень культури здоров'я. Особистість такого вчителя (батька, матері) не є для дитини добрим прикладом для наслідування. Дотримання здорового способу життя позитивно впливає на формування, збереження та зміцнення здоров'я, сприяє інтелектуальному і духовному розвитку особистості, успішному навчанню, ефективному спілкуванню та конструктивній взаємодії у колективі.

Важливою умовою успішного навчання та гармонійного розвитку особистості учня В. Сухомлинський вважав чітку організацію шкільного режиму. Він стежив за тим, щоб у режимі дня учнів враховувались їх вікові особливості, передбачалася достатня тривалість сну, правильно чергувалися шкільні та домашні заняття, щоб відпочинок поєднувався з перебуванням на свіжому повітрі. Директор Павлиської середньої школи тривожився тим, що учні середніх і старших, а інколи і молодших класів після шкільних занять ще вдома просиджують над уроками від 2 до 6 годин. Тобто вчителі, які задають дітям багато домашніх завдань, фактично позбавляють дітей вільного часу, необхідного для різнобічного розвитку, для занять спортом, задоволення різноманітних інтелектуальних та естетичних зацікавлень.

Учений-педагог вважав неприпустимим, щоб у другій половині дня діти були зайняті такою ж інтенсивною працею, як і на уроках. Це насильницьке втручання в біоритми «найтоншого, найніжнішого органа, до якого треба ставитися дбайливо й обережно» – мозку та всього організму дитини, що призводить до виснаження, перевтоми і проблем зі здоров'ям.

За переконанням В. Сухомлинського, учень зможе успішно навчатися лише тоді, коли навчання не забиратиме у нього весь час, коли значна частина часу залишиться у розпорядженні учня. «Вільний час, – наголошує вчений у книзі «Сто порад учителям», – перша умова багатства інтелектуального життя вихованця, умова того, щоб у його житті було не тільки навчання, а значить і того, щоб навчання було ефективним» [5, т. 2, с. 492]. Творцем вільного часу є розумний, мудрий учитель, який дбає не про кількісні, а якісні показники у навчально-виховному процесі.

В. Сухомлинський звертав увагу на те, щоб молодші школярі навчалися в закритому приміщенні не більше 3 годин на день, а решту часу проводили на свіжому повітрі. Він застерігав, як «важливо не допустити, щоб шкільні двері відгородили від свідомості дитини навколишній світ» [5, т. 3, с. 128]. Не лише в задушливому класі, а на природі, у «школі під блакитним небом», без дошки й крейди, дитина може успішно навчатися. Згадаймо школи перипатетиків у давній Греції, де навчалися під час прогулянок, щоб спостерігати стиль і манеру поведінки вчителя і переймати від нього не лише знання, а й спосіб мислення і життя. А нині по всьому світу виникають так звані «школи відкритих дверей», у яких діти активно подорожують, і вся планета для них є школою. Ми вбачаємо у цьому прямий розвиток ідей В. Сухомлинського, який наголошував, що навчальне середовище – це не клас, а простір життя дитини, педагогічно інструментований учителем.

В. Сухомлинський із гіркотою констатує, що значний відсоток психоневрологічних розладів і захворювань у школярів – на совісті вчителя, який «ламає природу дитинства» [5, т. 2, с. 496], не розуміючи, що дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. Нетактовність і психологічна товстошкірність учителя, який нехтує індивідуально-віковими особливостями дітей на різних етапах їхнього розвитку (в дитинстві, отрочстві, юності), ранять учнів, сприймаються ними як навмисне висміювання, що веде до байдужості, озлобленості школярів, до інших небажаних проявів і наслідків, зокрема шкільних дидактогеній.

Педагог-гуманіст б'є на сполох із приводу того, що кількість дитячих неврозів, викликаних грубим і несправедливим ставленням педагога до дитини, зростає. Причину цього потворного явища В. Сухомлинський пояснює як наслідок багаторічної зневаги до внутрішнього духовного світу дитини, наслідок низької педагогічної культури, низького рівня психічного здоров'я значної частини вчителів. Учений-педагог висловлює жаль із приводу того, що психологія ще не стала органічною складовою педагогічної практики. Адже без психологічного фундаменту педагогічна практика сповзає до рівня емпіричних навичок. Педагогіка без психології – ущербна й однобічна.

Парадокс полягає в тому, школа – заклад, де має панувати гуманність у стосунках між дітьми та дорослими, натомість стає місцем, де дитина нерідко зазнає найбільше прикростей, наруги, насильства. Виникають шкільні дидактогенії – негативний психічний стан учня (пригнічений настрій, страх, депресії, фрустрації), який може стати причиною серйо-

зних неврозів. Негативним впливам учителя найчастіше піддаються вразливі, недостатньо самостійні діти зі слабким типом нервової системи. Дидактогенія занижує самооцінку учня, навіює переконаність у своїй нікчемності та неспроможності, а отже, суттєво гальмує подальший розвиток особистості, негативно впливає на здоров'я. В основі дидактогенії лежить серйозна психічна травма, яка з'явилася з вини вчителя. В обставинах, коли учень постійно переживає несправедливість і грубість із боку вчителя, його нервова система зазнає різноманітних деформацій: надмірно збуджується; з'являється манія несправедливих образ і переслідувань; озлобленість або удавана безтурботність, байдужість, крайня пригніченість; страх перед учителем, школою, покаранням; кривляння, блазування; жорстокість, яка інколи набуває патологічних форм. За несправедливо завдану кривду дитина платить злом, безглуздою жорстокістю, бо у її вчинках – біль рани дитячого серця, а цей біль, якщо його не зрозуміли дорослі та не заспокоїли добротою, правдою, ласкою, засліплює думку, роздирає серце, – зазначає знавець дитячої душі В. Сухомлинський.

Щоб запобігти дидактогеніям, уникнути дитячих неврозів, депресій і навіть суїцидів, необхідно підвищувати психолого-педагогічну культуру батьків і вчителів. Авторитарній депресивній педагогіці, яка принижувала дитину і вдома, і в школі, вчений-педагог протиставив гуманну, і цим торував шлях для педагогів-новаторів.

Найголовнішою рисою психолого-педагогічної культури учителя, на думку В. Сухомлинського, має бути здатність відчувати духовний світ кожної дитини, здатність приділити їй стільки уваги і духовних сил, щоб вона не відчувала себе забутою, самотньою й ображеною [5, т. 3, с. 167]. В. Сухомлинський застерігав учителя не користуватися небезпечними педагогічними інструментами – осудом, несхваленням, просив уникати роздратування і крику. Крик – це ознака відсутності культури у людських взаєминах. В. Сухомлинський зазначає, що крик учителя приголомшує, оглушує дитину, в ньому виражається груба, примітивна, інстинктивна реакція на поведінку дітей, втрачаються справжні людські емоції [5, т. 4, с. 500]. Учителі Павлівської школи, яких колись навчав В. Сухомлинський і які з великою людською вдячністю говорять про свого Вчителя, згадують, що він ніколи не кричав, не підвищував голосу – не було в цьому потреби, бо безумовно любив і приймав кожну дитину і сам користувався великим авторитетом і любов'ю.

Учений-педагог переконує, що «сильнодіючим засобом», «моральному ремінцеві» не може бути місця у школі, тут має панувати атмосфера

спокою, «душевної рівноваги». Бо якщо у свідомості дитини внаслідок неграмотного педагогічного спілкування народжуються образа і відчай, відбувається ускладнення стосунків, учитель і учень стають ворогами, а це найстрашніше, що може бути у вихованні.

В. Сухомлинський наводить аналогію між покликанням учителя і працею лікаря. Їх об'єднує спільна заповідь – не нашкодь. Як лікар лікує хворого, так педагог виховує у людини намагання бути хорошою. Надзвичайно актуально звучить звернення В. Сухомлинського до педагогів усіх часів: «Пам'ятаймо, шановні колеги, що без нашої повсякденної й умілої турботи про здоров'я школяра не може бути й мови про гармонію фізичного і духовного, ні про гармонію думки, почуттів, світогляду, моральних переконань, естетичних смаків і поглядів. Мудрий педагог є добрим генієм дитячого здоров'я» [3, с. 93].

У рукописній статті «Засоби виховного впливу вчителя на учнів» В. Сухомлинський виділяє дві групи засобів виховного впливу педагога на особистість: засоби підкорення, які відображають ганебну суть авторитарної педагогіки, і засоби спонукання, підтримки, захисту, стимулювання внутрішніх духовних сил дитини, які є азбукою і високою мудрістю виховання.

Найстрашніше і найнебажаніше у засобах підкорення – знеособлення особистості, приниження людської гідності. Людська гідність принижується вже тим, що не береться до уваги особиста воля, особисті прагнення. У людини ніхто не запитує, як ставиться вона до того, що їй безпосередньо пропонується робити. Тривале застосування засобів підкорення веде до того, що вчитель губить і ті крихти педагогічної культури, які були в нього, перестає бачити в дитині живу людину, стає свавільною істотою, нерідко – самодуром. Його воля часто залежить від настрою. Підлабузники стають його улюбленцями, а ті, хто дорожить власною гідністю, честю і думкою, дістають ярлик «невиправних порушників дисципліни». Там, де панують засоби покори, процвітає педагогічне нещасття... [4, с. 5].

Виховання – це не перебудова чи ламання тих задатків, які закладені в дитині природою, а гармонійний розвиток цих задатків. Людину можна виховати лише добром. В. Сухомлинський першим заговорив про ненасильницьку, лікувальну педагогіку і необхідність підготовки вчителя до втілення її принципів. Природовідповідність навчання і виховання, які є наріжним каменем його педагогічної системи, виступає джерелом комфортності освітньо-виховного процесу для здоров'я і розвитку дитини.

Таким чином, В. Сухомлинський розумів освіту як людинотворчий чинник, а психолого-педагогічну культуру вчителя – як цілісну систему його професіоналізму й особистісних якостей, яка включає світогляд, ду-

ховність, цінності, знання, вміння та здібності, що забезпечують гуманне ставлення до учнів, визнання їх людської гідності й індивідуальних особливостей розвитку і тим самим сприяють збереженню і зміцненню здоров'я школярів. В. Сухомлинський наголошує на необхідності усвідомлення цінності здоров'я, формування мотивації на підвищення рівня здоров'я усіх суб'єктів освітнього процесу; підвищення рівня духовного, психічного здоров'я і психолого-педагогічної культури вчителів як чинника збереження здоров'я учнів; створення комфортного здоров'язбережувального освітнього простору в навчальному закладі, необхідності спеціальної підготовки учителів до реалізації оздоровчої функції освіти. Ідеї видатного педагога стоять біля витоків сучасної розвивальної та здоров'язбережувальної освітньої парадигми, яка прийшла на зміну парадигмі знанневоцентричній, сучасних освітніх реформ і нової української школи – школи культури здоров'я, духовного саморозвитку особистості.

Втілення у практику ідей В. Сухомлинського сприятиме поглибленню гуманістичної спрямованості освітнього процесу, формуванню в дітей, батьків і вчителів культури здоров'я, здорового способу життя та позитивного ставлення до здоров'я як до найвищої цінності; створюватиме великі можливості для формування, збереження, зміцнення і відновлення здоров'я підростаючих поколінь у всіх його аспектах: фізичному, психічному, соціальному і духовному [1].

Нова українська школа має стати дієвим інструментом збереження і зміцнення здоров'я. Надзвичайно злободенними в сучасних умовах є переконання В. Сухомлинського про те, що захисна, здоров'язбережувальна, людинозбережувальна функція освіти повинна стати визначальною.

Література:

1. Здорова школа: аспекти духовного здоров'я : навч. посіб. / О. І. Шиян, Л. Г. Кудрик; за наук. ред. О. Шиян. Л. : Літопис, 2011. 92 с.
2. Концепція нової української школи. URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/nova-ukrajinska-shkola/>
3. «Обережно: дитина!»: В. О. Сухомлинський про важких дітей : тематич. зб. / упоряд. Т. В. Філімонова; за наук. ред. проф. О. В. Сухомлинської. Луганськ : Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. 263 с.
4. Савченко О. Психодидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти: діалог з В. О. Сухомлинським. *Рідна школа*. 2012. № 7. С. 8-5.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. К., 1976–1977.

References (transliterated and translated):

1. Shyian O. I. (ed.), Kudryk L. H. Zdorova shkola: aspekty dukhovnoho zdorovia : navch. posib. (Healthy school: aspects of spiritual health : Manual). Lviv : Litypis, 2011. 92 p. (in Ukrainian).

2. Kontsepsiia novoi ukrainiskoi shkoly (Concept of a new Ukrainian school). URL : <https://imzo.gov.ua/osvita/zagalno-serednya-osvita-2/nova-ukrajinska-shkola/> (in Ukrainian).
3. «Oberezhno: dytyna!»: V. O. Sukhomlynskyi pro vazhkykh ditei : tematychn. zb. («Beware: a child! » V. O. Sukhomlynskyi about difficult children : Thematic collection). / Compiler T. V. Filimonova; O. V. Sukhomlynska (ed.). Luhansk : Derzhavnyi zaklad «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka», State University «Taras Shevchenko National University of Lugansk», 2008. 263 . (in Ukrainian).
4. Savchenko O. Psykhodydaktychni aspekty realizatsii zdorov'iazberezhuvalnoi funktsii shkilnoi osvity: dialoh z V. O. Sukhomlynskym (Psychodidactical aspects of the realization of healthcare-saving function of school education : Dialogue with V. O. Sukhomlynskyi). *Ridna shkola*. 2012. No 7. P. 8–5. (in Ukrainian).
5. Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory : u 5 t. (Selected works : in 5 volumes). Kyiv, 1976–1977. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 14.11.2018

Л. Кудрик, Ю. Сурмяк

В. Сухомлинський про психолого-педагогічну культуру вчителя та її значення для збереження здоров'я школярів

У статті висвітлюються погляди видатного українського педагога В. Сухомлинського на роль постаті учителя у вихованні гармонійної особистості, збереженні та зміцненні здоров'я школярів. Акцент зроблено на психолого-педагогічній культурі вчителя і ненасильницькій, лікувальній педагогіці, апологетом якої був В. Сухомлинський. Показано необхідність підвищення психолого-педагогічної культури вчителя як запоруки реалізації здоров'язбережувальної функції освіти. Автори доходять висновку, що В. Сухомлинський розумів освіту як людинотворчий чинник, а психолого-педагогічну культуру вчителя – як цілісну систему його професіоналізму й особистісних якостей, яка включає світогляд, духовність, цінності, знання, вміння та здібності, які забезпечують гуманне ставлення до учнів, визнання їх людської гідності й індивідуальних особливостей розвитку і тим самим сприяють збереженню і зміцненню здоров'я школярів. В. Сухомлинський наголошував на необхідності усвідомлення цінності здоров'я, формування мотивації на підвищення рівня здоров'я всіх суб'єктів освітнього процесу; підвищення рівня духовного, психічного здоров'я і психолого-педагогічної культури вчителів як чинника збереження здоров'я учнів; створення комфортного здоров'язбережувального освітнього простору в навчальному закладі, необхідності спеціальної підготовки учителів до реалізації оздоровчої функції освіти. Ідеї видатного педагога стоять біля витоків сучасної розвивальної і здоров'язбережувальної освітньої парадигми, яка прийшла на зміну парадигмі знанне-

воцентричній, сучасних освітніх реформ і нової української школи – школи культури здоров'я, духовного саморозвитку особистості.

Ключові слова: освіта, культура здоров'я, психолого-педагогічна культура вчителя, шкільні дидактогенії, здоров'язбережувальна функція освіти.

L. Kudryk, Yu. Surmiak

V. Sukhomlynskyi about Teacher's Psychological and Pedagogical Culture and Its Importance for Schoolchildren's Health Preservation

The article highlights the views of V. Sukhomlynsky, the outstanding Ukrainian educator, on the role of the teacher in upbringing a harmonious person, the preservation and enhancement of schoolchildren's health. The emphasis is made on the teacher's psychological and pedagogical culture and non-violent, curative pedagogy, whose apologist was V. Sukhomlynskyi. The necessity of increasing the teacher's psychological and pedagogical culture as a pledge of the realization of a health-saving function of education is shown. The authors conclude that V. Sukhomlynskyi considered education as a person-creating factor, and the teacher's psychological and pedagogical culture as an integral system of his/her professionalism and personal qualities, which includes worldview, spirituality, values, knowledge, skills and abilities that provide a humane attitude to pupils (students), recognition of their human dignity and individual peculiarities of development, and thus contribute to the preservation and strengthening of schoolchildren's health. V. Sukhomlynskyi stressed the need to realize the value of health, the formation of motivation to raise the level of health of all the participants of the educational process; to raise the level of spiritual, mental health and teachers' psychological and pedagogical culture as a factor in preserving the students' health; to set a comfort health-saving educational dimension in the educational institution, the need for special training for teachers to implement the health-saving function of education. The ideas of the outstanding teacher stand at the origins of the modern developmental and health-saving educational paradigm, which replaced the knowledge-centered paradigm, as well as modern educational reforms and the new Ukrainian school – the school of culture of health, spiritual self-development of the individual.

Key words: education, culture of health, a teacher's psychological and pedagogical culture, school didactogeny, health-saving function of education.

Рецензент – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник С. М. Вдович